

Айперу Моңолдор кызы
ТҮРКИЯДА КЫРГЫЗДАРДЫН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨНҮН БАШАТЫ

Айперу Моңолдор кызы
ИСТОКИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ В ТУРЦИИ

Aiperi Monoldor kызы
THE BEGINNING OF STUDIES OF KYRGYZ HISTORY IN TURKEY

УДК: 947.1(575.2):930.1

Кыргызстан эгемендүүлүгүн алгандан бери Түркия Республикасы менен ар тараптуу иштерди алып барууда. Анда саясий, маданий, экономикалык байланыштардан тышкары илим жаатында да тыгыз орток иштер алып барылууда. Мындан сырткары буга чейин эле Түркия Республикасы түптөлгөн мезгилден тарта Орто Азия тарыхын изилдөө актуалдуу тарыхый темаларга айланып келген. Мына ушул Түркия Республикасындагы тарыхый эмгектерде, илимий макалаларда, журналдарда кыргыздар жана алардын өтмүшү, маданиятына байланышкан арбын маалыматтар кездешет. Аталган макала ушул маселенин үстүндө жүргүзүлөт.

Негизги сөздөр: Түркия, тарыхнаама, кыргыздар, тарых, маданият.

С обретением независимости появилась возможность сотрудничества Кыргызстана с Турцией в разных отраслях. Помимо политических, культурных и экономических связей, на сегодняшний день ведутся совместные работы также в сфере исторической науки. Сведения о культуре и истории кыргызов встречаются во многих печатных периодических изданиях и научных трудах турецких историков. В данной статье отражены истоки изучения кыргызского народа в период образования Турецкой Республики.

Ключевые слова: Турция, историография, кыргызы, история, культура.

Since gaining independence, Kyrgyzstan cooperates with the Turkish Republic in various spheres. Besides political, cultural and economic ties, close co-operative work are carried out in science. And before that, since the creation of the Turkish Republic, the study of the history of Central Asia and peoples living there became a topical historical subject. In these historical studies in Turkey there are many historical work, research papers and journals. This paper addresses to this question.

Key words: Turkey, historiography, Kyrgyz, history, culture.

Киришүү. Кыргыз Республикасы көз карандысыз мамлекет болгондон баштап ар тармакта жаңылануу процесстерин башынан өткөрүп келүүдө. Ага тарыхын кайрадан колго алып жазуу иши да мисал боло алат. Ал үчүн жаңы жазма булактарга кайрылуу иштери да арбын аткарылып келүүдө. Мында айрыкча эгемендүүлүгүн алган күндөн бери ар тармакта ортоктошо иш алып барып келе жаткан Түркия Республикасы менен да тыгыз байланыштарды жүргүзүп келет. Буга айрыкча билим берүү тармагындагы орток иштер күбө экени шексиз. Айрыкча түрк дүйнөсүндөгү элдердин тарыхына, тилине жана адабиятына болгон кызыгуу жана изилдөө иштери Түркия Республикасында Мустафа Кемаль Ататүрктүн мезгилинде эле башталганы

баарына маалым. Алсак Анкара шаарында 1931-жылы Түрк тарых коому түптөлгөн. Анда негизинен түрк элдеринин тарыхын изилдөөгө багыт алынган.

Изилдөөнүн башаты. Түркияда “кыргыз” аты эскерилген эң алгачкы макала Россиядан Түркияга келип жайгашкан башкырт илимпозу Абдулкадир Инан тарабынан 1910-жылы жарыяланган. Тилекке каршы “Kirgiz sahralarından – Aus den Kirgisischen Steppen” аттуу бул макаланын нускасы болбогонуна байланыштуу эч кандай пикир айта албайбыз. Бир гана макаланын темасынан белгилүү болгондой “кыргыз” сөзү Түркстан боз талаалары үчүн колдонулгандыгын А. Исакوف өзүнүн макаласында билдирген [1]. Абдулкадир Инан Түркия Республикасында кыргыз тарыхын айрыкча, Манас эпосун алгачкылардан болуп изилдөөгө чыйыр салгандардан болуп эсептелинет.

Түркстан аймагына кызмат иштери менен аскердик милдетин аткарып келген айрым белгилүү адамдардын кол жазмалары бул ишти изилдөөдө абдан зор тарыхый далил боло алат. Али Рыза Сейфиоглу 1922-1925-жылдары “Түрк журту” журналынын (Türk Yurdu Dergisi) [2] 11-15-беттеринде кыргыздар тууралуу беш макала жазган. Түркстан саякатын баяндаган жазууларында кыргыздарга тиешелүү абдан маанилүү маалыматтар кездешет. Петроград, Оренбург, Арал деңизи, Түркстан (Яссы) шаарынан өтүп, Памирге барган Али Рыза Сейфиоглу, Памирдеги кыргыздарга жолуккан. Ушундан тартып кыргыздар жөнүндө маалыматтарды жазып баштаган. 1892-жылы февраль айында Маргалаңдан Памирди көздөй жолго чыккандарын жана Үч-Коргондо кыргыз кербендерине жолуккандарын, кыргыз Агасынын ага аябай жакшы мамиле кылгандыгы, кыргыздар аны бир канча жолу өлүмдөн куткаргандыгы, кыргыздардын тилдерин аябай жакшы түшүнгөндөрү жана сүйлөп жатканда башка тилдерди кошпостон накта кыргызча сүйлөгөндөрү тууралуу жазылган [3].

Түркия Республикасында Орто Азия элдеринин тарыхын изилдөө максатында 1924-жылы Түркия Институту Фуат Көпрүлү тарабынан түптөлүп, Türkiye Mesmuası (Түркия журналы) жарыялана баштаган [4]. Институт тарабынан 1926-жылы илимий конференцияларды өткөрүү, түрк элдеринин тарыхын изилдөө максатында россиялык жана советтик илимпоз В.В. Бартольд чакырылган. Бул конференция В.В. Бартольд тарабынан “Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler” [5] аталышында 1927-жылы басылып чыккан. Аталган китептин ичинде кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык жана мада-

ний турмушу тууралуу маалыматтар камтылган. Автор эмгекте кыргыздар тууралуу маалымат берип жатып, кыргыздардын түрк тектүү болгондугун, кийинчерээк гана түрктөшкөндүгүн жазат [6].

Библиографиялык изилдөөлөргө таянсак Түркияда кыргыз тарыхы тууралуу жарыяланган алгачкы макала 1925-жылы Венгриялык окумуштуу Лайос Лигети тарабынан “Kırgız Kavim İsminin Menşei” [7] деген темада жарык көргөн. Автор кыргыз аталышы жөнүндө этимологиялык изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Аталган макала Түркияда “кыргыз” деген терминдин туура мааниде колдонулушуна таасирин тийгизген. Себеби маалым болгондой казак эли 1925-жылга чейин орус жана европалыктар тарабынан “кыргыз” деген ат менен таанылып келишкен. Кыргыз деген термин бир гана казактар үчүн гана эмес, батыш окумуштуулары тарабынан Сибирь талаалары жана бул аймактарда жашаган бүткүл түрк калктары үчүн да колдонулган. Орус жана батыш окумуштуулары тарабынан колдонулган мындай термин Түркиядагы окумуштууларга да таасир берген. Түркияда 1931-жылга чейинки жарыяланган изилдөөлөрдө ушул сымал маселени көрүүгө болот [8].

Али Рыза Сейфиоглудан кийин Адил Хикмет Бей дагы 1914-жылы Орто Азияда күбө болгон окуяларды, көргөн билгендерин Түркиянын “Cumhuriyet” (“Жумурият”) аттуу гезитинин 1928-жылдын 16-июнунан 16-октябрына чейинки сандарына арап ариби менен жарыялап турган. Анын бул окуялары “Азияда беш түрк” аты менен 1999-жылы Стамбул шаарында “Өтүкөн” басмаканасында китеп болуп басылып чыккан. Бул китепти арап арибинен латын арибине Юсуп Гедикли которгон. Бул китептеги кыргыздарга тиешелүү маалыматтар Р.Абдыкулованын макаласында кеңири берилген [9].

Аталган темага байланыштуу изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын бири башкыриялык Зеки Велиди Тогандын (Валидов) эмгектери болуп саналат. Ал орток түрк тарыхын изилдеген, Түркияда жалпы Түркстан аймагынын тарыхын жазган тарыхчылардын бири катары белгилүү. Анын “Bugünkü Türki Türki ve Yakın Tarihi” [10] аттуу эмгеги 1942-жылы жарык көргөн, экинчи чыгарылышы 1981-жылы басмадан чыккан. Эмгек Түркстан аймагынын байыркы мезгилинен тартып, тактап айтканда XVI кылымдан 1920-жылга чейинки өтмүштү кучагына алат. Эмгекте изилдөө ишке байланышкан кыргыздардын саясий тарыхы, кыргыз уруулары (оң жана сол) жана Манас, Эр-Төштүк эпостору тууралуу маалыматтар камтылган. Мындан сырткары Анжиян көтөрүлүшү тууралуу жана көтөрүлүштүн чыгуу себептерин жазган. Көтөрүлүштү элеттиктердин, жергиликтүү калктын колдоого алгандыгын статистикалык маалыматтардын негизинде караган. Анын көз карашы боюнча Россия империясынын жүргүзгөн оторчул саясаты буга чейин дүйнөнүн эч бир жеринде мындай деңгээлде болбогон. Мындай саясатты Англия менен Франция да өз колонияларында

жүргүзгөн эмес, Россияга гана мүнөздүү болгон саясаттын түрү болгондугун белгилеген [11].

Кыргыздардын өтмүшү тууралуу маалымат Вольфрам Эберхарддын 1942-жылы жарыяланган эмгегинде берилген [12]. Китептин экинчи басымы 1996-жылы Анкарада “Түрк тарых коому” тарабынан басылып чыккан. Аны түркчөгө Нимет Улутуг которгон. В. Эберхард кытайдын түндүгүндө жашаган элдер тууралуу маалымат берип жатып, кыргыздар жөнүндө баалуу маалыматтарды камтып кеткен. Ал кытай булактарындагы *H'in-T'ang-shu* (217 b = s. 4143 b) документиндеги кыргыздарга тиешелүү маалыматтарды берген. Эмгекте кыргыздар *Sue-gu* деп эскерилет. Анда кыргыздардын келип чыгышы тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтар бар: “Хуннулардын түндүгүндө динлиндер менен чогуу жашашат. Чачтары кызыл. Кара чачтууларды кебетеси суук деп баалашат. Көздөрү жашыл. Журттары суук. Таруу, буудай эгишет. Мыкты аттары бар. Карышкырдан таркаган эмес, тескерисинче булардын атасы үңкүрдө уй менен бирге жашаган. Анын чачы сары, көздөрү жашыл, сакалы кызыл эле. Көздөрү көк, кызыл чачтуу эркектер колдоруна, аялдар болсо баштарына чекме (татуировка) тартышат [13]. Кыргыздар (*Sue-gu*) түрк тектүү калктарга кирбейт. Себеби алардан карышкырдан тароо уламышынын ордуна, уй тууралуу уламышты кезиктирүүгө болот. Кыргыздар азыркы мезгилде түрк калкы болуп эсептелсе да, байыркы доордо түрк болуп, болгондору тууралуу маселени тегерегинде суроо туулат” [14]. Бул пикирди кийинчерээк белгилүү тарыхчы Ахмет Ташагыл сындап, туура эмес болгондугун өзүнүн “Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları” аттуу эмгегинде далилдеген.

Ушундай эле китеп ичиндеги бөлүмдөрдөн Садр Махсуди Арсал 1947-жылы “Түрк тарыхы жана укук” аттуу китебин жарыялаган [15]. Анда кыргыз тарыхы, саясий абалы жана эски үрп-адаттары тууралуу маалыматтарды кезиктирүүгө болот.

Ислам энциклопедиясында Бала Мырзанын “Ысык-Көл” аттуу макаласы 1950-жылы басылып чыккан. Бул Түркияда Кыргызстан тууралуу жарыяланган эң алгачкы энциклопедиядагы макала болуп эсептелинет [16]. Аталган макалада деңиз деңгээлинен абдан бийиктикте болгонуна карабай, кышкысын тоңбогон Ысык-Көл термининин келип чыгышы тууралуу жазылган тарыхый булактардагы маалыматтарды салыштырган.

Кыргызстан тууралуу көп узабай 1954-жылы Стамбул Университетинде Гуманитардык факультетинин Түрк тили жана адабияты бөлүмүндө эмгектенген Решит Рахмети Араттын Ислам энциклопедиясында “Кыргызстан” аттуу макаласы жарыяланган [17]. Бул макаланын атынан эле белгилүү болгондой Кыргызстан тууралуу жалпы маалымат берилген. Анда кыргыз элинин саясий тарыхы, географиясы, жашаган аймагы, дыйканчылыгы жана мал чарбачылыгы, калкынын саны, кыргыз уруулары, тили, дини, адабияты, музыкасы жана искусствосу тууралуу маалыматтар камтылган.

Түркияда 1960-жылга чейин темага байланыштуу илимий эмгектер саналуу гана болгон. 1970-1990-жылдар аралыгында да бул маселени көрүүгө болот. Жалгыз гана 1960-1970-жылдарда түрк элдерин изилдөө маселеси көтөрүлүп, гезит-журналдар чыга баштаган. Себеби ошол мезгилде “Türk Yurdu” журналы жарыкка чыккан. Аталган журналдын негизги максаты түрк дүйнөсүн анын ичинде кыргыз, казактардын өтмүшүн изилдөө болгон. 1961-жылы ушул эле максатты көздөгөн “Түрк маданиятын изилдөө институту” (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü) ачылган. Бул институт Стамбул жана Анкара университеттериндеги окумуштуулар тарабынан колдоого алынып, өз ишин баштаган. Институттун эң маанилүү изилдөөлөрүнүн бири 1976-жылында жарыяланган “Türk Dünyası El Kitabı” [18] деген аталыштагы эмгек болуп саналат. Аталган эмгектеги изилдөөлөрдө түрк элдеринин тарыхый-географиялык, тарыхый-этнографиялык, коомдук түзүлүш маселелери кеңири козголгон. Эмгек төрт томдуктан турат. Кыргыздар тууралуу маалыматтар биринчи, үчүнчү жана төртүнчү томдуктарына кездешет. Эмгектин биринчи томдугу түрк элдеринин географиясы жана тарыхына арналган. Бул томдуктун экинчи бөлүмү белгилүү тарыхчы Ибрахим Кафесоглу тарабынан “Азиядагы түрк мамлекеттери” деген аталышта жазылып, анын ичинде кыргыздардын саясий тарыхы тууралуу кыскача маалымат берилген.

Орто Азия элдеринин тарыхын изилдөөгө чоң салым кошкон мекеменин бири 1980-жылы түзүлгөн “Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı” (Түрк дүйнөсүн изилдөө фонду) болуп эсептелинет. Бул фонд (вакыф) тарабынан эки маанилүү журнал жарыкка чыккан. “Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi” (Түрк дүйнөсүн изилдөө журналы) жана “Türk Dünyası Tarihi Dergisi” (Түрк дүйнөсүнүн тарыхы журналы) аттуу журналдарда илимий макалалар басылып чыгып турган. Бирок, кыргыздар туурасында максаттуу изилдөө болгон эмес. Маалыматтардын көпчүлүгү кыска, үзүндү формасында болуп, жалпы Орто Азиядагы түрк урууларынын тарыхын жазууда гана кыргыздар эскерилип кеткен.

Түрк тарыхнаамасында кыргыздардын социалдык жашоосу, маданияты тууралуу кеңири изилдеген илимпоздордун бири Бахаеддин Өгел болуп саналат. Автордун түрк маданият тарыхына байланышкан “Türk Kültür Tarihine Giriş” [19] аттуу тогуз томдук эмгегинде кыргыздардын маданий тарыхы тууралуу көптөгөн маалыматтарды кездештирүүгө болот. Аталган эмгекте кыргыздардын жашоо-турмушу, каада-салты, турак-жайы, кийим-кечеси, тамак-ашы, курал-жарактары, музыкалык аспаптары чагылдырылган. Мында ар тематикага жараша берген мисалдарынын ичинен эң көп кыргыздардан мисал келтиргендигинде талаш жок.

Түрк элдеринин маданияты боюнча изилдеген белгилүү илимпоз Ибрахим Кафесоглунун “Türk Milli Kültürü” [20] аттуу көлөмдүү эмгеги болуп саналат. Китептин биринчи басылмасы 1977-жылы

“Түрк маданиятын изилдөө институту” тарабынан жарык көргөн. Экинчи басылмасы 1981-жылы Өтүкөн басмаканасынан басылып чыккан. Эмгекте кыргыздардын келип чыгышы жана кыргыз этноними тууралуу бир жарым бет гана кыскача маалымат менен чектелген. Анда кыргыздар тууралуу “кыргыздар кытай булактарында *K'i-ku, Kie-ki, Kie-ka-sse* ж.б. деген аттар менен Хан династиясынан (б.з.ч. 206 – б.з. 220) бери белгилүү. Азия хунндары мезгилинде Байкалдын батышында, Иртыш дарыясынын жээктеринде түрк уруусу болгон динлиндер менен чогуу жашашкан. Бирок, кыргыздар булактарда түрк тектүү болбогондугу айтылат. Кыргыздар V-VI кылымдарда гана түрктөшкөн уруулар болуп саналат” [21] деген В.В.Бартольд менен В.Эберхарддын пикирин жазган.

Түркияда 1990-жылга чейин кыргыз тарыхы тууралуу изилдөөлөр жөнүндө Надир Девлет төмөнкүлөрдү билдирген: “Кыргызстан менен Түркия ортосундагы мамилелердин өтө солгун учурунда кыргыздар тууралуу басылмалар жокко эсе болгондугун көрүүгө болот. Окуу китептеринде кыргыздар тууралуу маалыматтар көбүнесе терс көрүнүштө берилгендиктен, орто мектепте билим алган окуучулар кыргыздарды уйгур мамлекетин кыйраткан түрк уруусу катары окуп үйрөнүшкөн” [22]. Мындан сырткары Кыргызстан эгемендүүлүгүн алгандан тарта Түркия менен илимий изилдөөлөрдү ортоктошо жасоодо архив даректерин да пайдалануу аларды илим айлампасына айландыруу аракети жасалып келет. Ага 1898-жылдагы “Анжиян көтөрүлүшү тууралуу” деген Абдыкулованын илимий макаласы бир өрнөк. Анда аталган көтөрүлүш тууралуу жаңы архив документи Стамбулдагы Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивинен табылып макалада ал жөнүндө баяндалган [23].

Корутунду. Кыргыз эли да көз карандысыз болуп, эгемендүү мамлекети таанылгандан тарта, тагыраак айтканда 1991-жылы Түркия биринчилерден болуп анын көз карандысыз мамлекет катары тааныган, ал эми 1992-жылдын февраль айында Бишкекте Түркиянын Кыргызстандагы элчилиги ачылган. Ошол мезгилден тарта Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы экономикалык, маданий жана саясий кызматташтык орноп, ал күн санап алга карай өнүгүүдө. Бул абал эки мамлекеттин илимий дүйнөсүндө да позитивдүү мамилелердин курчушуна шарт түздү. Эгемендүүлүк мезгилге чейин кыргыздар тууралуу түркчө эмгектердеги маалыматтарга саналуу гана эмгектер кирчү. Ал эми азыркы күндө бир канча эмгек, илимий макалалардын жарык көргөндүгү буга күбө. Маселен Мехмет Сарайдын, Саадеттин Гөмечтин кыргыз тарыхы тууралуу илимий эмгектери чоң мааниге ээ. Мындан улам кыргыз тарыхын жаны түрк булактарындагы маалыматтар менен толуктоо аркылуу аз да болсо жаңылыктарды киргизип, түрк тарыхнаамасындагы кыргыздардын өтмүшүн изилдеп анализдөө бүгүнкү күндөгү тарых багытында актуалдуу маселелерден.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Abdrasul İsakov, “Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi ile İlgili Türkiye’de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (1910-2009)”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 2010. C:5, S:9, 113-114-беттер.
2. Ali Rıza Seyfioğlu, “Orta Asya’dan Levhalar: Kırgızlar ve Memleketleri”, *Türk Yurdu*, Cilt: 9-10, 2001, ss. 28- 29, 80- 82, 126- 127.
3. Abdrasul İsakov, “Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi ile İlgili Türkiye’de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (1910-2009)”...114-бет.
4. Sevim İlgürel, “Türkiyat Mecmuası Bibliyografyası”, İstanbul: *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: 7-8, 1977, 233-бет.
5. Vilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 2004.
6. Vilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler...*- 34-бет.
7. Louis Ligeti, “Kırgız Kavim İsminin Menşei”, İstanbul: *Türkiyat Mecmuası*, C: I, 1925, 235-249-беттер.
8. Abdrasul İsakov, “Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi ile İlgili Türkiye’de Yayımlanmış Bilimsel Çalışmalar (1910-2009)”...112-бет.
9. Роза Абдыкулова, “Тарых барактарынан”, Шоокум, Бишкек, 2006, 8-бет.
10. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 1981.
11. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*...332-335-беттер.
12. Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev., Nimet Uluğtuğ, TTK Yay., Ankara, 1996.
13. Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*...- 67-бет.
14. Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*...- 92-бет.
15. Sadri Maksudi, Arsal, “Eski Kırgız Devleti ve Kadim Kırgızların Yusunları”, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, 312-313-беттер.
16. Mirza Bala, “Issık-Köl”, *İslam Ansiklopedisi*, C: VII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950, 1967, 683-686-беттер.
17. R. Rahmeti Arat, “Kırgızistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C: 6, İstanbul: MEB Yay., 1954, 1964, 1967, 1988, 735-741-беттер; “Kırgızistan”, *İslam Ansiklopedisi*, C: 6, Eskişehir, 1997, 735-741-беттер.
18. *Türk Dünyası El Kitabı*, C: I, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2. Baskı, Ankara, 1992; *Türk Dünyası El Kitabı*, C: III, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2. Baskı, Ankara, 1992; *Türk Dünyası El Kitabı*, C: IV, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 3. Baskı, Ankara, 1998.
19. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C: I-IX, Ankara 1978. -1990.
20. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen, İstanbul, 1981.
21. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*...139-бет.
22. Nadir Devlet, “Türkiye’de Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmalarında Kırgızistan ve Manas Destanı”, *Manas 1000 Bişkek Bildirileri* (26-31 Ağustos 1995), Ankara, 1997, 83-бет.
23. Р. Абдыкулова. *1898-ж. Анжиян көтөрүлүшү тууралуу жаңы маалымат*. Известия ВУЗов. 2005.№6. Бишкек. 71-75-беттер.

Рецензент: и.о. доцент Абдыкулова Р.